

ARMIA CZERWONA NA SOWIECKIEJ UKRAINIE ORAZ W POZOSTAŁYCH ZACHODNICH OKRĘGACH WOJSKOWYCH ZSRS W LATACH TRZYDZIESTYCH XX WIEKU W DOKUMENTACH ODDZIAŁU II SZTABU GŁÓWNEGO WOJSKA POLSKIEGO

Podjmując próbę przedstawienia obrazu formacji Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej w latach trzydziestych XX w. stacjonujących na obszarze zachodnich okręgów wojskowych ZSRS, w tym także na sowieckiej Ukrainie, widzianych przez pryzmat akt powstałych w ówczesnym Oddziale II Sztabu Głównego Wojska Polskiego należy skonstatować, iż w dotychczasowych badaniach nad dziejami polskiego wywiadu i kontrwywiadu wojskowego oraz innych służb tego typu istniejących w okresie II Rzeczypospolitej zdecydowanie dominują monografie oraz studia, opracowania i przyczynki skupiające się na ich organizacji oraz publikacje koncentrujące się na problemach związanych z funkcjonowaniem odpowiedzialnych za nie instytucji, a także na kwestiach dotyczących politycznych aspektów działalności polskiego wywiadu wojskowego.

Słowa kluczowe: Robotniczo-Chłopska Armia Czerwona, Wojsko Polskie

Піднято питання про відображення формації робітничо-селянської Червоної армії у тридцятих роках XX ст., що знаходилася в західних військових округах СРСР, в тому числі в Радянській Україні, представлених у донесеннях тогочасного відділу Другого головного штабу Війська Польського.

Ключові слова: Червона армія, Військо Польське

Поднят вопрос об отражении в историографии формации рабоче-крестьянской Красной армии тридцатых годов XX в., которая располагалась в западных военных округах СССР, в том числе в Советской Украине, представленных в донесениях тогдашнего отдела Второго главного штаба Войска Польского.

Ключевые слова: Красная Армия, Войско Польское.

Podjmując próbę przedstawienia obrazu formacji Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej w latach trzydziestych XX w. stacjonujących na obszarze zachodnich okręgów wojskowych ZSRS, w tym także na sowieckiej Ukrainie, widzianych przez pryzmat akt powstałych w ówczesnym Oddziale II Sztabu Głównego Wojska Polskiego [1] należy skonstatować, iż w dotychczasowych badaniach nad dziejami polskiego wywiadu i kontrwywiadu wojskowego oraz innych służb tego typu istniejących w okresie II Rzeczypospolitej zdecydowanie dominują monografie oraz studia, opracowania i przyczynki skupiające się na ich organizacji oraz publikacje koncentrujące się na problemach związanych z funkcjonowaniem odpowiedzialnych za nie instytucji [2], a także na kwestiach dotyczących politycznych aspektów działalności polskiego wywiadu wojskowego [3].

Znacznie mniej jest natomiast opracowań, których autorzy podejmują próby krytycznej i możliwie wyczerpującej analizy efektów jego pracy, czyli dokonują oceny wartości i rzetelności informacji uzyskiwanych przez polski wywiad wojskowy oraz przez pozostałe polskie służby informacyjne w latach 1918-1939 [4]. Dzieje się tak, choć informacje tego typu zdają się być jednym z najistotniejszych elementów oceny rzeczywistej sprawności każdej, nie tylko polskiej, służby wywiadowczej. W tym przecież celu są one organizowane i utrzymywane oraz takie też są ich główne zadania, mianowicie zbieranie wszelkich

---

Tekst ten jest kontynuacją jednego z wcześniejszych opracowań autora – vide: A. Smoliński, *Problematyka gospodarki sowieckiej Ukrainy z lat 1921-1939 w świetle akt Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego*, „Історичний Архів. Наукові студії”, (Миколаїв) 2012, випуск 9, s. 118-129.

informacji o siłach zbrojnych i innych, różnorodnych, nieraz nawet z pozoru błahych, elementach potencjału militarnego ewentualnych przeciwników. Nie inaczej było również w przypadku wywiadu Wojska Polskiego w okresie II Rzeczypospolitej.

Poza tym głównie do początku lat pięćdziesiątych XX w., ale także i później, wśród badaczy zajmujących się problematyką polskiego wywiadu i kontrwywiadu wojskowego, poza okresem ich działalności podczas wojny polsko-sowieckiej z lat 1919-1920, zdecydowanie zdawał się dominować kierunek niemiecki, gdy tymczasem przez większość interesującego nas tutaj okresu czasu poważniejsze zagrożenie dla całości i niezależności Rzeczypospolitej Polskiej oraz dla jej pokoju społecznego stwarzały zdecydowanie wrogo nastawione do niej Sowiety [5]. Dopiero w ostatnich latach kierunek wschodni zdaje się budzić większe, i jak się wydaje rosnące, zainteresowanie polskich historyków zajmujących się wywiadem i kontrwywiadem wojskowym w okresie II Rzeczypospolitej [6]. Warto jednak pamiętać, iż nadal nie wszystkie aspekty tej skomplikowanej i ważnej problematyki zostały w należyty sposób przebadane oraz, iż w dalszym ciągu nasza wiedza w tych kwestiach, pomimo istniejących obecnie stosunkowo szerokich możliwości badawczych, jest mocno niedostateczna. Dlatego też autor podjął próbę oceny poziomu wiedzy polskiego wywiadu wojskowego na temat stanu Armii Czerwonej w zachodnich okręgach wojskowych ZSRS, w tym także na sowieckiej Ukrainie, w latach trzydziestych XX w.

Mniej więcej do początku lat trzydziestych, pomimo pewnych raczej przejściowych trudności [7], polski wywiad wojskowy dysponował niezwykle dokładnymi informacjami dotyczącymi organizacji, dyslokacji i siły Armii Czerwonej oraz sowieckich wojsk pogranicznych rozlokowanych na interesującym nas tutaj obszarze. Także i potem udawało się zebrać sporo ciekawych informacji stanowiących bardzo cenny materiał statystyczny i porównawczy pozwalający opracować możliwie pełne i zadowalające odpowiedzi na cały szereg nurtujących stronę polską pytań.

Jednakże zamykanie się Związku Sowieckiego na wpływy zewnętrzne, wzrost represyjności całego systemu oraz wiele innych

czynników spowodowały, iż od początku lat trzydziestych efektywność polskiego wywiadu systematycznie spadała, co powodowało, iż w powstających wtenczas w Oddziale II Sztabu Głównego opracowaniach pojawiało się coraz więcej znaków zapytania, na które coraz trudniej było znaleźć w miarę pewne i zadowalające odpowiedzi. Problemy te dotyczyły jednak przede wszystkim pewnych kwestii szczegółowych, a nie problemów natury zasadniczej. Warto też zauważyć, iż nawet wówczas informacje posiadane przez stronę polską były znacznie pełniejsze i dokładniejsze, niż dane posiadane wtedy przez wywiady innych sąsiadów ZSRS oraz pozostałych zainteresowanych tą problematyką państw europejskich, a nawet Japonii. Warto jednak podkreślić, że nigdy skuteczność polskiego wywiadu wojskowego nie osiągnęła stanu uniemożliwiającego podejmowanie przez polskie czynniki polityczne i wojskowe prawidłowych decyzji, mających zarówno dla Rzeczypospolitej jak i jej sił zbrojnych znaczenie strategiczne.

Gwoli historycznej rzetelności trzeba jednak zauważyć, iż zdecydowane przesunięcie wysiłku wywiadowczego oraz zainteresowań Oddziału II Sztabu Głównego z kierunku sowieckiego na Niemcy, jakie nastąpiło wiosną 1939 r. spowodowało, iż wydarzenia związane z tragiczną datą 17 września 1939 r. były dla polskich władz politycznych i wojskowych pewnym zaskoczeniem. Należy jednakże pamiętać o okolicznościach, w jakich nastąpiła sowiecka agresja oraz o skomplikowanej i niezwykle dynamicznie rozwijającej się sytuacji politycznej i wojskowej, która istniała w Europie wiosną i latem 1939 r., a szczególnie o jej gwałtownych zmianach, do których doszło po 23 sierpnia tego roku.

Zainteresowania polskiego wywiadu wojskowego sięgały nawet najdalszych zakątków sowieckiego imperium, także tych leżących na dalekiej Syberii. Jest jednak rzeczą oczywistą, iż największą uwagę i wysiłek skupiano na terenach leżących w pobliżu granicy Polski z Sowiecami, a więc objętych przez Białoruski i Ukraiński Okręgi Wojskowe [8], a także przez Leningradzki i po części również przez Moskiewski Okręgi Wojskowe. Ponadto strona polska pilnie obserwowała także siły Armii Czerwonej stacjonujące na terenie

Północnokaukaskiego Okręgu Wojskowego. Najprawdopodobniej zdecydował o tym fakt, iż okręg ten, obok formacji innych broni i służb, stanowił spore skupisko wielkich jednostek sowieckiej kawalerii, a więc broni szybkiej, której przede wszystkim w latach dwudziestych oraz w pierwszej połowie lat trzydziestych, po doświadczeniach wojny polsko-bolszewickiej, strona polska obawiała się w sposób szczególny [9].

Wydaje się jednak, że spośród tych obszarów zdecydowanie największe zainteresowanie organów polskiego wywiadu wzbudzała Ukraina, traktowana jako ogromny garnizon Armii Czerwonej, spichlerz zbożowy i surowcowy całego Związku Sowieckiego oraz teren, którego znaczenie gospodarcze ciągle rosło, głównie wobec faktu rozbudowy na tym obszarze przemysłu ciężkiego oraz wydobywczego i energetycznego, a także wskutek rozbudowy i unowocześniania infrastruktury komunikacyjnej, głównie zaś kolei [10].

Natomiast ze spraw *stricto* wojskowych za najistotniejsze uznano: plany mobilizacji przeciw Polsce w ówczesnych Kijowskim i Charkowskim Okręgach Wojskowych, *Ordre de Bataille* (dalej cyt. *O. de B.*) i strukturę organizacyjną wielkich jednostek Armii Czerwonej stacjonujących na Ukrainie oraz obserwację rozmieszczonych tam formacji kawalerii strategicznej – korpusów, dywizji i samodzielnych brygad.

Jednocześnie, przede wszystkim na początku lat dwudziestych XX w., południowo-zachodnia Ukraina była postrzegana przez polskie naczelne władze wojskowe jako dogodny obszar koncentracyjny dla silnego zgrupowania rezerw Armii Czerwonej mogących stanowić poważne wzmocnienie lewego skrzydła ewentualnego sowieckiego frontu przeciwpolskiego. Nie bez znaczenia był także fakt, iż to właśnie z Ukrainy mogło wyjść niezmiernie groźne dla Polski uderzenie, które poza innymi skutkami mogłoby też odciąć Rzeczypospolitą i Wojsko Polskie od sojusznika rumuńskiego oraz od dostaw wojennych mogących napłynąć dla Polski z Zachodu w razie jej ewentualnego konfliktu z Niemcami [11].

Zauważyć też należy, iż w latach dwudziestych w kwestiach wojskowych strona polska z reguły dysponowała pełniejszymi i rzetelniejszymi informacjami na temat

Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej, niż wywiady całego szeregu innych państw. Dobrze świadczy to o jakości ówczesnych polskich służb wywiadowczych oraz o prawidłowej analizie i bardzo dobrym opracowywaniu zdobywanych, nieraz nawet bardzo drobnych, informacji przez odpowiednie komórki w warszawskiej centrali. Dowodem na to mogą być choćby bardzo dokładne i stale uaktualniane informacje dotyczące *O. de B.* oraz dyslokacji, a nawet liczebności i obsady personalnej, wielkich jednostek i oddziałów Armii Czerwonej, jakie polskie organy wywiadu wojskowego sporządzały przez całą dekadę lat dwudziestych [12], a nawet jeszcze w latach trzydziestych XX w. [13]. Aby przekonać się o niekiedy bardzo wysokiej wartości tych danych wywiadowczych, wystarczy porównać je z dokumentami wytworzonymi przez centralne instytucje ówczesnej Armii Czerwonej, przechowywanymi obecnie w archiwach rosyjskich [14].

Pilnie śledzono też i odnotowywano wszelkie zmiany organizacyjne związane z modernizacją i rozbudową Armii Czerwonej, a także obserwowano wzrost poziomu jej wyszkolenia, głównie zaś kadry dowódczej. W związku z tym, szczególnie od końca lat dwudziestych usilnie gromadzono i analizowano przebieg wszelkiego rodzaju manewrów oraz ćwiczeń wojskowych uzyskując w ten sposób cały szereg bardzo cennych informacji. W ten sposób strona polska we właściwym czasie zauważyła choćby organizowanie w Armii Czerwonej pierwszych dużych formacji broni pancernej.

Jednocześnie w ocenie manewrów, jakie odbyły się w 1931 r. w poszczególnych sowieckich okręgach wojskowych, w tym także na terenie Ukraińskiego i Białoruskiego oraz Moskiewskiego Okręgów Wojskowych, odnotowano znacznie lepszy, niż w poprzednich latach, poziom ich przygotowania i przeprowadzenia. Ponadto uwadze polskiego wywiadu nie uszedł także fakt, iż brały w nich udział znaczne „ilości broni pancernych i oddziały zmotoryzowane”, a oddziały broni głównych, czyli piechoty i kawalerii otrzymały sporo środków technicznych. W konkluzji odpowiedniego meldunku znalazły się natomiast następujące stwierdzenia:

„Rok 1931 można śmiało określić jako rok motoryzacji i mechanizacji Armii Czerwonej.

[...] *W ciągu roku 1931 nastąpiło nasycenie, a może nawet do pewnego stopnia i przesylenie oddziałów Armii Czerwonej środkami technicznymi* [Warto pamiętać, iż był to dopiero początek gigantycznych zmian w zakresie upancerniania i mechanizowania Armii Czerwonej – przyp. A.S.]. *Tej ilości środków technicznych nie odpowiada stopień wyszkolenia dowódców w użyciu tych środków. Prowadzi to często do nieumiejętnego stosowania ich, a bardzo często do bezcelowego szafowania nimi i narażania ich na duże straty. [...]*”. Natomiast w kwestii wyszkolenia meldunek ten stwierdzał: „[...] *bezwzględnie należy podkreślić duży postęp. Żołnierz jest wytrzymały, zaprawiony, teoretycznie niezłe wyszkolony, jednak niemal całkowity brak inicjatywy jest przyczyną biernego zachowania się na polu walki i schematycznego wykonywania zadań bojowych. Ten sam brak inicjatywy charakteryzuje dowódców i sztaby. [...]*” [15].

Warto też tutaj zauważyć, iż w drugiej połowie lat trzydziestych XX w. strona polska z dużym zainteresowaniem obserwowała rozwój sowieckich formacji powietrzno-desantowych [16].

Poziom dokładności i szczegółowości tych informacji uległ znacznemu pogorszeniu dopiero około 1933 r. Dotyczyło to jednak przede wszystkim nowych, dopiero tworzonych wówczas, formacji Armii Czerwonej. Z drugiej jednak strony należy pamiętać, iż w znacznej części były to oddziały i wielkie jednostki broni szybkich, a mianowicie pancerne i zmechanizowane oraz lotnictwo. Nadal jednak bardzo często polski wywiad wojskowy zdobywał wartościowsze i rzetelniejsze informacje, niż wiele wywiadów znacznie silniejszych i bogatszych państw ówczesnej Europy oraz świata.

Pewnym choć nieco pośrednim dowodem potwierdzającym taką tezę może być fakt, iż z danych wywiadowczych zgromadzonych przez Oddział II polskiego Sztabu Głównego w 1940 i 1941 r. korzystali także Niemcy, przygotowując się do realizacji planu „Barbarossa” czy do napaści na ZSRS, którzy tłumaczyli na język niemiecki cały szereg opracowań przygotowanych wcześniej przez oficerów polskiego wywiadu wojskowego [17].

Jeszcze raz warto też zauważyć, że w przypadku Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej zasięg tej penetracji wywiadowczej sięgał niemal każdego nawet najdalszych zakątków sowieckiego imperium, a nie tylko leżących najbliższej granicy Polski Ukrainy i Białorusi. Z drugiej jednak strony należy przyznać, iż najintensywniej rozpoznawano jednak garnizony położone w pobliżu granicy z Rzeczpospolitą. Ponieważ praktycznie całą sowiecką Ukrainę oraz Białoruś traktowano jako obszar leżący w pobliżu polskiego teatru działań wojennych, to ze szczególnym zainteresowaniem polski wywiad obserwował, między innymi, następujące leżące na Ukrainie wojskowe garnizony: Kijów, Berdyczów, Humań, Połtawa, Winnica, Płoskirów, Żytomierz, Szepetówka, Odessa i inne. Natomiast w przypadku Białoruskiego Okręgu Wojskowego największy wysiłek wkładano w obserwację garnizonów w Mińsku, Mohylewie, Bobrujsku, Witebsku, Smoleńsku, Połocku, Wiaźmie, Lepu oraz innych. Tam przez cały okres międzywojenny obserwowano i analizowano praktycznie wszystko – od rozmieszczenia i ruchu wojsk zaczawszy, poprzez zmiany w uzbrojeniu i organizacji zachodzących w Armii Czerwonej, a na poziomie morale, jakości wyżywienia i stanie zdrowotnym oraz higienie „krasnoarmiejców” skończywszy. Podobnie zresztą, oczywiście w miarę realnie posiadanych możliwości, traktowano również garnizony oraz wojska stacjonujące w pozostałych okręgach wojskowych.

W ramach tekstu o mocno ograniczonej objętości nie sposób wyczerpująco omówić zawartości bardzo dużego zespołu archiwalnego, podzielonego na dodatek pomiędzy trzy różne archiwa, w których obecnie przechowywane są akta pozostałe po odpowiedzialnym w II Rzeczypospolitej za wywiad wojskowy Oddziale II Sztabu Głównego Wojska Polskiego. Stąd też autor pozwoli sobie przedstawić nieco dokładniej tylko jeden z dotyczących tej problematyki dokumentów, jaki został przez niego odnaleziony w zasobie Centralnego Archiwum Wojskowego w Warszawie. Jest to określone jako „*Ścisłe tajne! Trzymać pod zamknięciem*” i liczące 216 stron tekstu, oraz liczne załączniki i mapę, opracowanie zatytułowane: „*ZSRR. Komunikat informacyjny z dn. 15.X.33.*” Obok całego

szeregu innych istotnych zgadnień omówiono w nim też kwestie dotyczące organizacji oraz dyslokacji Armii Czerwonej, w tym także w zachodnich okręgach ówczesnego ZSRS, a więc również na Ukrainie.

Sporządzone zostało ono dnia 16 października 1933 r. w Referacie „Rosja” Oddziału II Sztabu Głównego i oznaczone jako l. dz. 6900/II.R.T.0.33*. Jak się wydaje, głównie z racji swej objętości oraz bardzo szerokiego zakresu poruszanej problematyki można uznać je za jeden z najwartościowszych znanych autorowi dokumentów tego typu. W momencie swego powstania stanowiło ono istotny kompleks wiedzy przeznaczonej głównie dla analityków polskiego wywiadu wojskowego oraz innych oficerów Wojska Polskiego służących wtenczas w różnych ważnych komórkach Ministerstwa Spraw Wojskowych oraz Generalnego Inspektoratu Sił Zbrojnych i Sztabu Głównego.

Dokument ten stanowi również doskonałe świadectwo kierunków zainteresowań polskiego wywiadu wojskowego oraz osiąganych przez niego wówczas efektów. Tym samym jest to niezwykle ważne źródło historyczne. Jego treść będzie jednak uzupełniana i konfrontowana z innymi znanymi autorowi aktami wytworzonymi przez różne komórki Oddziału II Sztabu Głównego, które zajmowały się wtenczas

---

* Dokument ten przechowywany jest w Warszawie w Centralnym Archiwum Wojskowym i posiada sygnaturę: Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.3085. W momencie jego powstania przeznaczono go jedynie do wiadomości Generalnego Inspektora Sił Zbrojnych Pierwszego Marszałka Polski Józefa Piłsudskiego, Inspektorów Armii i Generałów do prac przy Generalnym Inspektoracie Sił Zbrojnych, Szefa Gabinetu Ministra Spraw Wojskowych, I i II Wiceministrów Spraw Wojskowych, Szefów Biura Ogólno-Administracyjnego i Biura Ogólno-Organizacyjnego Ministerstwa Spraw Wojskowych, Szefa Sztabu Głównego, Szefów Oddziałów I, II, III i IV Sztabu Głównego, Szefa Komunikacji Wojskowych, Szefów Departamentów Piechoty, Kawalerii, Artylerii, Uzbrojenia, Zaopatrzenia Inżynieryjnego, Aeronautyki i Intendentury Ministerstwa Spraw Wojskowych, Szefów Saperów, Łączności oraz Dowódcy Broni Pancerniej Ministerstwa Spraw Wojskowych, dowódcy Korpusu Ochrony Pogranicza, Szefa Kierownictwa Marynarki Wojennej, Komendanta Wyższej Szkoły Wojennej, Attaché Wojskowych przy Poselstwach Rzeczypospolitej Polskiej w Berlinie, Bukareszcie, Helsinkach, Moskwie, Rydze, Tokio oraz szefów i pracowników różnych komórek wywiadowczych Samodzielnego Referatu „Rosja” i innych Oddziału II Sztabu Głównego.

obszarem sowieckiej Rosji oraz stacjonującymi tam formacjami Armii Czerwonej. Potencjalnemu czytelnikowi wszystko to pozwoli lepiej zorientować się w osiąganych przez polski wywiad wojskowy na początku lat trzydziestych XX w. efektach.

Ponadto tam, gdzie to było możliwe autor tego tekstu pozwolił sobie na wstępne próby formułowania ocen dotyczących rzetelności i wiarygodności danych wywiadowczych zdobywanych przez stronę polską na temat Armii Czerwonej. W tym celu, o ile dysponował odpowiednimi informacjami na poruszany temat, posiadane wiadomości zostały wplecione w zasadniczą treść tych rozważań lub też umieszczone w przypisie źródłowych*.

Z punktu widzenia efektów pracy polskiego wywiadu oraz potrzeb decydentów wojskowych i oficerów służących w Sztabie Głównym Wojska Polskiego oraz w Generalnym Inspektoracie Sił Zbrojnych i w różnych departamentach Ministerstwa Spraw Wojskowych jedną z najważniejszych części dokumentu („*ZSRR. Komunikat informacyjny z dn. 15.X.33.*”) stanowił przegląd *O. de B.* Armii Czerwonej. Przygotowano go z uwzględnieniem podziału na poszczególne okręgi wojskowe, wielkie jednostki (korpusy, dywizje i samodzielne brygady) oraz rodzaje broni głównych jak piechota i kawaleria [18]. Kwestie te szczególnie zainteresowanie polskiego wywiadu wojskowego budziły praktycznie natychmiast od momentu zakończeniu działań wojennych, a więc jeszcze przed formalnym zawarciem układu pokojowego.

Warto też pamiętać, iż przy opracowywaniu ocen dotyczących stanu sił zbrojnych Związku Sowieckiego nie mniej istotny element jego zainteresowań stanowiło również zagadnienie rzeczywistej liczebności Armii Czerwonej oraz jego marynarki wojennej i całego szeregu organizacji paramilitarnych, a także obserwowany już od połowy lat dwudziestych stały i wydatny wzrost jawnych oraz ukrytych wydatków wojskowych Sowietów. Poza tym co najmniej od początku lat trzydziestych czynniki

---

* Tam także umieszczono liczne wskazówki bibliograficzne umożliwiające potencjalnemu czytelnikowi formułowanie własnych i niezależnych od autora wniosków.

te budziły stały i wzrastający niepokój polskiego wywiadu wojskowego [18].

Według informacji posiadanych przez stronę polską w 1933 r. Armia Czerwona, na stopie pokojowej, posiadała 19 korpusów strzeleckich stwierdzonych na pewno, cztery określone jako możliwe oraz dwa jako wątpliwe. Tworzyć je miało natomiast 85 dywizji strzelców, z których tylko jedną uważano za niepewną. Z formacji tych 26-27 dywizji stanowiły dywizje regularne, 52 terytorialne, a sześć dywizji strzelców było dywizjami mieszanymi – terytorialno-regularnymi [19]. Widoczny był także, w porównaniu do dnia 1 maja 1931 r., wzrost liczby dywizji terytorialnych i mieszanych. Bowiem, według danych polskich, w latach 1932-1933 Sowiety sformowały 13-14 nowych dywizji strzeleckich.

Ponadto Armia Czerwona posiadała wtenczas 19 dywizji kawalerii, z których część tworzyło cztery korpusy tej broni. Jednocześnie miała ona też posiadać trzy samodzielne brygady kawalerii, w tym jedną, którą określano jako niepewną. Tak więc w porównaniu do stanu z dnia 1 maja 1931 r. z 12 do 19 wzrosła liczba dywizji, ale z 9 do 2-3 spadała liczba jej samodzielnych brygad [18].

Jednocześnie według obserwacji polskiego wywiadu widoczny był również wzrost liczby wielkich jednostek Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej, które stacjonowały nad zachodnimi granicami ZSRS, a więc w pobliżu granicy z Rzeczpospolitą Polską – przede wszystkim – oraz z Rumunią*. W porównaniu do stanu z 1 maja 1931 r. dnia 15 października 1933 r. z 20 do 23 wzrosła liczba terytorialnych dywizji strzelców oraz z jednej do trzech dywizji mieszanych. Wraz z dywizjami regularnymi stanowiło to 38* dywizji strzelców, z których część tworzyła 11 korpusów strzeleckich [18].

Podobnie było też z wielkimi jednostkami kawalerii. Dnia 15 października 1933 r. swoje stałe miejsca postoju miało tam dziewięć dywizji*, z których część tworzyło trzy korpusy kawalerii. Jednocześnie dyslokowana była tam

* Chodziło tutaj jedynie o tereny Białoruskiego, Ukraińskiego oraz Leningradzkiego Okręgów Wojskowych.

* Dnia 1 V 1931 r. były to 33 dywizje strzelców, z których część tworzyła 11 korpusów strzeleckich.

* Wszystkie te dywizje stacjonowały w strefie graniczącej z Polską.

jedna samodzielna brygada tej broni. W porównaniu do stanu z dnia 1 maja 1931 r. było to więcej o dwie kolejne dywizje kawalerii [18].

W wyniku tego w bezpośredniej bliskości granicy z Rzeczpospolitą Polską w październiku 1933 r., według wyliczeń analityków Oddziału II Sztabu Głównego, Armia Czerwona posiadała 11 korpusów strzeleckich i trzy korpusy kawalerii, które wraz z innymi formacjami obejmowały w sumie 12 regularnych, 23 terytorialne i trzy mieszane dywizje strzelców oraz dziewięć dywizji i jedną samodzielną brygadę kawalerii. W przypadku tej ostatniej broni większość jej wielkich jednostek stacjonowała na Ukrainie. Ich potencjalną wartość bojową podnosił fakt, że wszystkie dywizje kawalerii oraz strzeleckie stacjonujące na obszarze Ukraińskiego oraz Białoruskiego Okręgu Wojskowego posiadały już wówczas w swoim składzie oddziały zmechanizowane złożone z pododdziałów czołgów i samochodów pancernych [18]. W przypadku dywizji piechoty kalkulacja ta była nieco zawyżona, z czego strona polska zdała sobie sprawę już w roku następnym [21].

Zauważyć też trzeba, że według jednej z analiz powstałych w Oddziale II Sztabu Głównego już w 1931 r.:

„Podkreślić należy, iż władze sowieckie przywiązują wielką wagę do roli czołgów, co zaznacza nie tylko prasa wojskowa, lecz i nowy regulamin służby polowej RKKK (r. 1929) i czynią olbrzymie wysiłki w kierunku rozwoju tej broni. Równocześnie wszystko to, co się odnosi do zagadnienia czołgów na terenie Rosji Sowieckiej, a więc ich produkcji, doświadczeń praktycznych, a nawet studiów teoretycznych, technicznych, otoczone jest najściślejszą tajemnicą. [...] Należy równocześnie podkreślić, że dzięki znacznej szybkości nowych czołgów sowieckich [...], podwójnemu uzbrojeniu, głównie [...] w nowe działka przeciwpancerne o bardzo dużej sile przebijania pancerzy czołgi sowieckie posiadają bardzo dużą przewagę nad czołgami będącymi obecnie na uzbrojeniu naszej armii.” [22].

Ponadto strona polska odnotowała wówczas postęp w zakresie mechanizacji i motoryzacji Armii Czerwonej, a mianowicie rozpoczęcie motoryzacji kolejnych dwóch dywizji strzelców – 11 Dywizji Strzelców z Leningradzkiego Okręgu Wojskowego i 45 Dywizji Strzelców z

Ukraińskiego Okręgu Wojskowego, które były przeformowywane na dywizje „zmechanizowane”. Powstawały także wspomniane wcześniej oddziały „zmechanizowane” przy wielkich jednostkach strzeleckich i kawalerii oraz formacje „dyspozycyjne”. W sumie na dzień 1 października 1933 r., według Oddziału II polskiego Sztabu Głównego, Armia Czerwona miała posiadać jedną dywizję „zmechanizowaną”, 6-7 pułków czołgów, 10-11 samodzielnych batalionów i od 2 do 4 samodzielnych kompanii czołgów oraz około 75 pociągów pancernych [23]. W formacjach tych miały się już wtenczas znajdować 3693 czołgi. Odnotowano też wprowadzenie do jej uzbrojenia nowych typów pojazdów pancernych – czołgów i samochodów pancernych [24].

Zauważyć także należy, iż w końcu lat trzydziestych strona polska dość dobrze orientowała się w charakterystykach taktycznych i właściwościach technicznych większości typów ówczesnych sowieckich pojazdów pancernych [25]. Ponadto w okresie wojny domowej w Hiszpanii polskiemu wywiadowi, głównie poprzez bezpośrednie oględziny zdobytego oraz zniszczonego przez wojska generała Franco sowieckiego sprzętu pancernego, udało się też ustalić sporo istotnych szczegółów dotyczących technologii oraz jakości jego produkcji [26].

Broń pancerna oraz formacje zmechanizowane Armii Czerwonej były pilnie obserwowane przez stronę polską również w latach następnych. Ich wyniki natomiast, obok efektów rozpoznania dotyczącego stanu niemieckiej broni pancernej, odegrały znaczną rolę w planowaniu rozwoju Wojska Polskiego, w tym również polskiej broni pancernej, jak choćby w studiach nad organizacją „brygady pancerno-motorowej”. Tak po latach pisał o tym ówczesny zastępca Dowódcy Broni Pancernych Ministerstwa Spraw Wojskowych ppłk dyplomowany Stanisław Kopański:

„Dwa ćwiczenia w 1936 roku miały jako tematy: jedno – studium niemieckiej dywizji pancernej, drugie – sowieckiego „motomechkorpusu”. W przygotowaniu obu tych ćwiczeń miałem wielką pomoc ze strony mjr. dypl. S. Bahrynowskiego [...]. Dzięki pracowitości, metodyczności i analitycznemu umysłowi zdołał on zestawić, na podstawie dość obfitych i ścisłych materiałów Oddziału II

Sztabu Głównego, względnie dokładną organizację zarówno wielkich jednostek lub związków pancerno-motorowych niemieckich i sowieckich, jak też oddziałów i pododdziałów wchodzących do ich składu. Mógł dojść również do wniosków, co do zasad ich operacyjnego użycia. [...] Rosyjski „motomechkorpus” działał od Mińska na Stołpce i dalej po sforsowaniu przygotowanej obrony na Szczarze, na Baranowicze-Brześć. Znowu wnioski co do możliwości przelamania naszej obrony na wschodzie (pamiętałem jej zarys z mej służby w Oddziale III Sztabu Głównego) przez wielki związek pancerno-motorowy nieprzyjaciela były dla nas mało pomysłne” [27].

Podobnie było też z lotnictwem, które poza nowo tworzonymi formacjami w latach trzydziestych otrzymało również cały szereg nowych samolotów – różnych typów i różnego przeznaczenia [18]. Jednocześnie w połowie oraz w końcu lat trzydziestych strona polska stosunkowo dobrze orientowała się zarówno w charakterystykach taktycznych, jak i właściwościach technicznych większości typów ówczesnych sowieckich samolotów wojskowych oraz cywilnych. Wydaje się jednak, iż poziom dokładności i szczegółowości tych informacji był nieco mniejszy, niż w przypadku pojazdów pancernych. Znacznie pełniejsze były, najprawdopodobniej, natomiast informacje dotyczące organizacji i szkolenia lotnictwa Armii Czerwonej [28].

Także w tym przypadku, co jest rzeczą oczywistą, dane posiadane wówczas przez polski wywiad wojskowy wykorzystywano do studiów nad optymalną organizacją oraz uzbrojeniem lotnictwa Wojska Polskiego. Nie należy jednak zapominać, że w taki sam sposób ówczesni polscy decydenci wojskowi traktowali wiedzę o lotnictwie pozostałych państw europejskich, w tym po 1933 r. również informacje o lotnictwie III Rzeszy [29].

Jak to podkreślano już wcześniej najpełniejsze oraz jednocześnie najbardziej wiarygodne informacje na temat stanu i dyslokacji Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej, jakie posiadała strona polska dotyczyły Ukraińskiego i Białoruskiego Okręgów Wojskowych. W przypadku tego pierwszego z nich, zgodnie z treścią omawianego tutaj dokumentu – „**ZSRR. Komunikat informacyjny z dn. 15.X.33.**”, polski wywiad dysponował następującymi

informacjami. Na jego obszarze stacjonować miał wtenczas VI Korpus Strzelecki z miejscem postoju dowództwa w Odessie. W jego skład wchodziły 15 Terytorialna (dowództwo w Nikołajewie*), 51 Regularna (Odessa) i 95 (Pierwomajskoje)* Terytorialna Dywizje Strzelców. Dowództwo kolejnego VII Korpusu Strzeleckiego znajdować się miało w Dniepropietrowsku, a tworzyły go 25 (Połtawa), 30 (Dniepropietrowsk), 80 (Artiemowsk) i 41* (Krzywy Róg) Terytorialne Dywizje Strzelców. W Żytomierzu natomiast dyslokowany był wówczas VIII Korpus Strzelecki złożony z 44 (Żytomierz)* i 100* (Berdyczów) Regularnych Dywizji Strzelców oraz, ewentualnie, z 2 Turkiestańskiej Terytorialnej Dywizji Strzelców (Biała Cerkiew)*. Ponadto na Ukrainie w Kijowie rozmieszczone było wtedy także dowództwo XIV Korpusu Strzeleckiego, który tworzyły 7 Terytorialna (Czernichów), 45 Regularna (Kijów), 46 (Korosteń) Terytorialna

(ewentualnie)* i 75 Terytorialna (Łubnie) Dywizje Strzelców oraz ewentualnie 2 Kaukaska Regularna (Owruć)* Dywizja Strzelców. Dowództwo kolejnego XVII Korpusu Strzeleckiego, według danych polskich, stacjonować miało wtedy w Winnicy. Tworzyć go miały natomiast 24 Regularna oraz 58 (Czerkasy), 96 (Żmerynka) i 99 (Humań)* Terytorialne Dywizje Strzelców [18].

Jednocześnie według ówczesnych informacji zgromadzonych i opracowanych przez oficerów Oddziału II Sztabu Głównego 45 Wołyńska Czerwonego Sztandaru Regularna Dywizja Strzelców została właśnie całkowicie zmotoryzowana. Strona polska nie bardzo potrafiła wtenczas jeszcze odpowiedzieć na pytanie, jaka będzie jej ostateczna organizacja. Stąd też wysuwano dwie hipotezy z tym związane. Według pierwszej z nich dywizja nadal miała pozostać wielką jednostką piechoty, ale o zmotoryzowanych oddziałach i o dużym nasyceniu bronią pancerną. Natomiast według drugiej hipotezy mogła ona zostać przekształcona w wielką jednostkę zmechanizowaną [18].

Podkreślić tutaj należy, że te domysły analityków polskiego wywiadu wojskowego były prawidłowe. Bowiem w rzeczywistości w kwietniu 1932 r. Komisja Obrony przy Ludowym Komisariacie Komisarzy Ludowych ZSRS, zgodnie z zaleceniem Rewolucyjnej Rady Wojennej, powzięła decyzję o sformowaniu w Armii Czerwonej dwóch Korpusów zmechanizowanych. Ich rzeczywiste formowanie rozpoczęło się jednak już w marcu tego roku na bazie dywizji strzelców z Leningradzkiego oraz z Ukraińskiego Okręgów Wojskowych. W wyniku tego 11 Leningradzka Czerwonego Sztandaru Dywizja Strzelców (11 стрелковая Ленинградская Красно-

* Wszystkie nazwy miejscowe oraz geograficzne podawane są według brzmienia, w jakim występują w omawianym tutaj dokumencie archiwalnym.

* Miejsce dyslokacji określono jako prawdopodobne.

* Według danych polskich jej szczegółowa dyslokacja wyglądać miała następująco: dowództwo dywizji, 121 Pułk Strzelców, 41 Pułk Artylerii Polowej, szwadron kawalerii dywizyjnej, Batalion Łączności, Kompania Saperów oraz oddział zmechanizowany (kompania czołgów T-27 – „tankietek”) – Krzywy Róg, 122 Pułk Strzelców – Aleksandria (?), a 123 Pułk Strzelców – Nikopol.

* Należący do niej 131 Pułk Strzelców miał stacjonować wówczas w Nowogrodzie Wołyńskim.

* Strona polska odnotowała fakt jej przekształcenia z terytorialnej na regularną o następującym składzie: dowództwo, 300 Pułk Strzelców, 100 Pułk Artylerii Polowej oraz kompanie łączności i saperów – Berdyczów, 298 Pułk Strzelców – Fastów oraz 299 Pułk Strzelców i szwadron kawalerii dywizyjnej w Szepietówce.

* Według polskiego wywiadu dywizja ta zastąpiła dotychczasową 75 Terytorialną Dywizję Strzelców włączoną w skład XIV Korpusu Strzelców. Stało się to w połowie 1932 r., kiedy to 2 Turkiestańska Regularna Dywizja Strzelców została przetransportowana ze Środkowo-Azjatyckiego Okręgu Wojskowego na obszar Ukraińskiego Okręgu Wojskowego, gdzie otrzymała status i organizację jednostki terytorialnej – vide: [30]. Jej dyslokacja miała przedstawiać się następująco: dowództwo dywizji, 5 Turkiestański Pułk Strzelców, 2 Turkiestański Pułk Artylerii Polowej, szwadron kawalerii dywizyjnej, Batalion Łączności oraz Kompania Saperów – Biała Cerkiew, 4 Turkiestański Pułk Strzelców – Wasilków (?), a 6 Turkiestański Pułk Strzelców – Perejesław.

* Przy dywizji tej w omawianym tutaj dokumencie postawiono znak zapytania.

* Strona polska nie była wtenczas pewna, jaki status organizacyjny miała ta dywizja – czy była to dywizja regularna, terytorialna, czy też może mieszana. Stwierdzono natomiast, iż jej dowództwo oraz 5 Kaukaski Pułk Strzelców i 2 Kaukaski Pułk Artylerii Polowej stacjonowały wtenczas w Owruć. Natomiast dyslokacji pozostałych oddziałów tej dywizji nie udało się wtedy ustalić.

* Tam też obok dowództwa dywizji miał stacjonować 99 Pułk Artylerii Polowej. Natomiast w Mohylewie 295 Pułk Strzelców, a w Wapniarce 296 Pułk Strzelców.

знамённая дивизия) została przeformowana na 11 Korpus Zmechanizowany (11 Механизированный Корпус). W jego skład weszły 31 Brygada Zmechanizowana*, 32 Brygada Zmechanizowana*, 33 Brygada Karabinów Maszynowych (33 стрелково-пулемётная бригада)*, a także bataliony rozpoznawczy, chemiczny, łączności, saperów, dywizjon artylerii przeciwlotniczej oraz kompania regulacji ruchu i odpowiednia baza techniczna.

Kolejny 45 Korpus Zmechanizowany sformowano na bazie 45 Wołyńskiej Czerwonego Sztandaru Dywizji Strzelców (45 стрелковая Волинская Краснознамённая дивизия). Jego *O. de B.*, oprócz pomniejszych formacji, tworzyły 133* i 134* Brygady Zmechanizowane oraz 135 Brygada Karabinów Maszynowych.

Warto dodać, że każda z brygad zmechanizowanych zgodnie z pierwotnym etatem składała się 4 batalionów pancernych, kompanii rozpoznawczej, dywizjonu artylerii samobieżnej, batalionów ckm-ów i saperów oraz z kompanii chemicznej. W sumie powinna więc posiadać 220 czołgów oraz 56 samochodów pancernych i 27 dział [31].

Ponadto według danych polskiego wywiadu wojskowego jesienią 1933 r. na obszarze Ukraińskiego Okręgu Wojskowego, poza wymienionym wcześniej wielkimi jednostkami strzelców oraz zmechanizowanymi, stacjonowały również 3 Krymska Regularna Dywizja Strzelców, z dowództwem w Symferopolu oraz 23 Mieszana Dywizja Strzelców, której dowództwo znajdowało się w Charkowie. W sposób bezpośredni podlegały one dowództwu okręgu. Jednocześnie zgodnie z tymi danymi w latach 1932 i 1933 na terenie Ukraińskiego Okręgu Wojskowego sformowano 41 i 58 Terytorialne Dywizje Strzelców [18].

Jednakże przez cały okres międzywojenny największą uwagę strony polskiej przykuwały wielkie formacje kawalerii strategicznej rozmieszczone przede wszystkim na sowieckiej Ukrainie oraz na Białorusi, a także w

Leningradzkim, Moskiewskim i Północnokaukaskim Okręgach Wojskowych. Już bowiem we wczesnych latach dwudziestych, pod wpływem świeżych jeszcze wtenczas doświadczeń z wojny polsko-bolszewickiej oraz bieżących obserwacji, uważano je za potencjalnie bardzo groźnego przeciwnika Wojska Polskiego. Ponadto przez sporą część tego czasu „czerwona konnica” uważana była za jeden z najwartościowszych składników Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej. Decydowała zaś o tym zarówno jej organizacja w wielkie związki, jak i morale służących w nich „krasnoarmiejców” i „komnacsostawu”, nawet przy uwzględnieniu ewidentnych i często bardzo poważnych braków w wyszkoleniu jej kadr dowódczych [32].

Zauważyć należy, iż podobnie rolę kawalerii na Ukrainie widziały także sowieckie władze wojskowe. Stąd też przez dekady lat dwudziestych i trzydziestych XX w. problem wzmocnienia jej wielkich jednostek stacjonujących na tym obszarze operacyjnym oraz na Białorusi stanowił ważne zagadnienie ich działalności [33].

W efekcie tego były one stale oraz intensywnie rozpoznawane przez polski wywiad wojskowy. Niezwykle pieczołowicie zbierano i analizowano wszelkie informacje na temat kawalerii Armii Czerwonej oraz wymieniano posiadane w tej kwestii wiadomości z wywiadami innych państw, głównie zaś z Rumunami [34].

Pamiętać też trzeba, iż sytuacja taka trwała aż do 1939 r., a Oddział II Sztabu Głównego pilnie obserwował całą kawalerię ówczesnej Armii Czerwonej, również te jej wielkie jednostki, które stacjonowały w azjatyckiej części ZSRS. Jednocześnie jednak, co jeszcze raz należy podkreślić, przez cały okres międzywojenny, w przypadku tej właśnie broni, za potencjalnie najgroźniejszego przeciwnika Wojska Polskiego uważano wielkie formacje kawalerii sowieckiej rozlokowane na Ukrainie, a dopiero w dalszej kolejności jej jednostki stacjonujące na Białorusi, na Północnym Kaukazie oraz jeszcze dalej od polskich granic, mianowicie w Azji i na Syberii [35].

Jesienią 1933 r., o czym polski wywiad wojskowy posiadał dość dokładne informacje, na terenie Ukraińskiego Okręgu Wojskowego stacjonował I Korpus Czerwonego Kozactwa z

* Powstała ona w oparciu o 32 Pułk Strzelców, a jej uzbrojenie stanowiły czołgi lekkie T-26.

* Utworzono ją z 33 Pułku Strzelców, a na jej uzbrojenie trafiły czołgi szybkie typu BT.

* Sformowano ją z dotychczasowego 31 Pułku Strzelców.

* Uzbrojona w czołgi T-26.

* Wyposażona w czołgi typu BT.

siedzibą dowództwa w Płoskirowie, w skład którego wchodziły 1 (Płoskirów) i 2 (Starokonstantynów) Czerwonego Kozactwa Regularne Dywizje Kawalerii oraz „prawdopodobnie” także 14 (Nowogród Wołyński lub Zwiahel) Regularna Dywizja Kawalerii*. Ponadto w okręgu tym rozlokowano także II Korpus Kawalerii. Jego dowództwo znajdowało się w Żytomierzu, a tworzyły go 3 (Berdyczów), 5* (Żytomierz) i 9 (Hajsyń) Regularne Dywizje Kawalerii [18].

Dodać też tutaj trzeba, że po 1921 r. przez cały okres lat dwudziestych I Korpus Czerwonego Kozactwa (wraz z II Korpusem Kawalerii) przez oficerów i analityków Oddziału II Sztabu Głównego był postrzegany jako główne zagrożenie dla polskiej koncentracji i mobilizacji prawego skrzydła frontu polskiego w razie ewentualnego konfliktu zbrojnego z sowiecką Rosją. Wysoko z reguły oceniano także poziom jego wyszkolenia oraz fachowość sporej części jego kadry dowódczej, głównie w czasie, gdy dowodził nim jego organizator Witalij Markowicz Primakow [38]. Dowódca ten bowiem wśród części wysokich oficerów Wojska Polskiego, nie tylko kawalerzystów, miał opinię wojskowego fachowca umiającego dokonywać trzeźwej i rzeczowej oceny rzeczywistych możliwości wielkich związków kawalerii strategicznej. Był

* Na temat jej dyslokacji i podległości strona polska posiadała wtenczas sprzeczne informacje.

* Była to dywizja, której rodowód sięgał dziejów 1 Armii Konnej Siemiona Budionnego – vide: [36]. Po kolejnej zmianie jej numeracji od 1930 r. była to 14 Dywizja Kawalerii Kominternu Młodzieży imienia Parchomienki (14 кавалерийская дивизия Коммунистического Интернационала Молодежи имени Пархоменко). Poprzednio stacjonowała ona na terenie Moskiewskiego Okręgu Wojskowego – vide: [37]. Według danych posiadanych przez stronę polską w jej skład wchodziły: 55, 56, 57 i 59 Pułki Kawalerii oraz 14 Pułk Artylerii Konnej, Szwadron Łączności i Szwadron Saperów oraz prawdopodobnie Oddział Zmechanizowany. Wszystkie one miały stacjonować wtenczas w Nowogrodzie Wołyńskim lub też w jego najbliższej okolicy.

* Poprzednio dywizja ta stacjonowała w Północnokaukaskim Okręgu Wojskowym, a do Ukraińskiego Okręgu Wojskowego dyslokowano ją w połowie 1932 r. Według nie do końca potwierdzonych informacji posiadanych przez stronę polską w Żytomierzu znajdowały się także należące do niej 26, 29 i 30 Pułki Kawalerii oraz 5 Pułk Artylerii Konnej. Dyslokacja pozostałych oddziałów dywizji nie była wtenczas stronie polskiej znana.

on również postrzegany jako zwolennik modernizacji tej broni. Często także jego opinie oraz poglądy przeciwstawiano mało inteligentnym i nierzadko nierealistycznym tezom głoszonym wówczas przez Siemiona Michajłowicza Budionnego [39], który w przeciwieństwie do Witalija Primakowa praktycznie aż do 1941 r. miał realny wpływ na kształt organizacyjny oraz przygotowanie bojowe „czerwonej konnicy” [40].

W 1933 r. strona polska zauważyła również intensywną rozbudowę bazy koszarowej dla oddziałów Armii Czerwonej rozlokowanych na Białorusi i Ukrainie, głównie w pasie przygranicznym, a także na pozostałych obszarach europejskiej części ZSRS. Działania te były realizacją planu zatwierdzonego już w 1925 r. i obliczonego na 10 lat. Realizowano go zarówno z oficjalnego budżetu wojskowego, jak i z budżetów lokalnych oraz ze środków rezerwowych znajdujących się w dyspozycji Rady Komisarzy Ludowych. Jak to odnotowano w omawianym tutaj dokumencie – „**ZSRR. Komunikat informacyjny z dn. 15.X.33.**” – obok rozbudowy i remontów starych budynków nowe obiekty koszarowe powstawały wtenczas, między innymi, w Mińsku, Witebsku, Połocku, Smoleńsku, Słucku i Kalenkowiczach, a także w Kijowie, Żytomierzu, Szepietówce, Starokonstantynowie, Proskurowie, Winnicy, Korosteniu oraz w innych miejscowościach [18].

* * *

Jak z powyższego, siłą rzeczy krótkiego i jedynie dość pobieżnego, przeglądu omawianego tutaj dokumentu („**ZSRR. Komunikat informacyjny z dn. 15.X.33.**”) wynika, polski wywiad wojskowy II Rzeczypospolitej interesowało wszystko, co dotyczyło organizacji oraz pokojowej dyslokacji formacji Armii Czerwonej rozlokowanych na zachodnich rubieżach ZSRS, głównie zaś na sowieckiej Ukrainie oraz na sowieckiej Białorusi. W wyniku tego ze szczególnym zainteresowaniem i jednocześnie należyłą uwagą traktowano w Warszawie wszelkie informacje dotyczące tego, co się wtenczas działo na terenie Białoruskiego, Ukraińskiego, Leningradzkiego i Moskiewskiego Okręgów Wojskowych. Mimo aktywnego przeciwdziałania sowieckiego kontrwywiadu oraz całego szeregu trudności wynikających z samego charakteru państwa i bardzo specyficznych cech

społeczeństwa sowieckiego Oddziałowi II Sztabu Głównego udawało się zdobywać wiele bardzo cennych i niezwykle ważnych informacji tego typu.

Warto także podkreślić, iż cały szereg tych danych był wykorzystywany przez stronę polską w trakcie zarówno teoretycznych jak i

praktycznych studiów nad kwestiami modernizacji i rozbudowy oraz uzbrojenia i wyposażenia Wojska Polskiego, a także prac dotyczących polskiego planowania wojennego [41]. Działo się tak zarówno w latach dwudziestych jak również później, mianowicie w latach trzydziestych XX w.

LITERATURA

1. Szerzej vide: K. Paduszek, *Dokumenty Oddziału II Sztabu Generalnego w Rosyjskim Państwowym Archiwum Wojskowym*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, (Warszawa) 2011, R.XII (LXIII), Nr 3 (236); A. Smoliński, *Próba oceny wartości poznawczej akt pozostałych po Oddziale II Sztabu Głównego Wojska Polskiego w kontekście możliwości opisu sytuacji wojskowej, ekonomicznej i społecznej ZSRS w latach 1921 – 1939*, „Archiwa – Kancelarie – Zbiory”, (Toruń), 2012, Nr 3 (5). Ponadto vide także: *Centralne Archiwum Wojskowe im. Bolesława Waligóry. Informator o zasobie archiwalnym Centralnego Archiwum Wojskowego*. Praca zbior. pod red. N. Bujniewicz, Warszawa 2008.
2. Vide choćby: A. Peplowski, *Kontrwywiad II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2002; A. Misiuk, *Służby specjalne w II Rzeczypospolitej 1918-1939. Powstanie, rozwój organizacyjny, kierunki działania, rola w państwie*, Warszawa 1994; idem, *Służby specjalne II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1998; K. Danielewicz, *Lwowska ekspozytura wywiadu. Działalność Ekspozytury Nr 5 SG we Lwowie w latach 1921-1939*, Toruń 2011.
3. Poza częścią dalej cytowanej literatury vide choćby: W. Skóra, *Współpraca polskiego wywiadu z placówkami Ministerstwa Spraw Zagranicznych (1921-1923)*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, (Warszawa) 2005, R. VI (LVII), Nr 1 (206); idem, *Służba konsularna Drugiej Rzeczypospolitej. Organizacja, kadry i działalność*, Toruń 2006; A. Peplowski, *Wywiad a dyplomacja II Rzeczypospolitej*, Toruń 2005; R. Majzner, *Attachaty wojskowe Drugiej Rzeczypospolitej 1919-1945. Strukturalno-organizacyjne aspekty funkcjonowania*, Częstochowa 2011.
4. Vide: W. Włodarkiewicz, *Radzieckie zagrożenie Rzeczypospolitej w ocenach polskich naczelnych władz wojskowych 1921-1939*, Warszawa 2001; idem, *Przed 17 września 1939 roku. Radzieckie zagrożenie Rzeczypospolitej w ocenach polskich naczelnych władz wojskowych 1921-1939*, Warszawa 2002. W ostatnich latach badania takie dotyczące potencjału wojskowego ZSRS podjął również autor tego studium – vide chociażby: A. Смолински (A. Smoliński), *Образ Красной Армии и СССР в 1921-1939 гг. в документах II Отдела Генерального Штаба Войска Польского*, „Клио”. Журнал для учёных, (Санкт-Петербург) 2010, № 3 (50); A. Smoliński, *Образ Роботничо-Хлопской Армии Червоней oraz sowieckiego potencjału militarnego z początku lat trzydziestych XX wieku w dokumentach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego. Przyczynek do dziejów polskiego wywiadu wojskowego*, [w:] *Militaria pomorskie. Zbiór studiów. Tom IV*. Praca zbior. pod red. M. Giętkowskiego, Ł. Nadolskiego, A. Smolińskiego, Bydgoszcz 2012; idem, *Роботничо-Хлопска Армия Червона jako obiekt rozpoznania polskiego wywiadu wojskowego – próba oceny efektywności*, [w:] *Stosunki polityczne, wojskowe i gospodarcze Rzeczypospolitej Polskiej i Związku radzieckiego w okresie międzywojennym*. Praca zbior. pod red. J. Gmitruka, W. Włodarkiewicza, Warszawa-Siedlce 2012.
5. Szerzej o tych kwestiach vide chociażby: *Protokoły z posiedzeń Ścisłej Rady Wojennej i Inspektorów Armii za lata 1926-1932. Część I*. Opracowali E. Kozłowski, P. Stawecki, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, (Warszawa) 1981, tom XXIV; *Wrzesień 1939. Radzieckie zagrożenie Rzeczypospolitej w dokumentach, relacjach i wspomnieniach*. Wybór i opracowanie W. Włodarkiewicz, Warszawa 2005; *Агресја sowiecka на Polskę w świetle dokumentów. 17 września 1939. Geneza i skutki*. Praca zbior. pod red. E. Kozłowskiego, Warszawa 1994; W. Materski, *Tarcza Europy. Stosunki polsko-sowieckie 1918-1939*, Warszawa 1994; idem, *Na widcie. II Rzeczpospolita wobec Sowietów 1918-1943*, Warszawa 2005; A. Grzywacz, *Armia sowiecka w ocenach polskiego kierownictwa wojskowego 1921-1939*, „Studia Rzeszowskie”, (Rzeszów) 1999, tom VI; T. Kośmider, *Planowanie wojenne w Polsce w latach 1921-1926*, Toruń 2001. O takim rozłożeniu akcentów decydowały wtenczas względy polityczne oraz brak w Polsce możliwości całkowicie swobodnych i niezależnych badań historycznych.
6. Poza częścią wcześniej cytowanej literatury vide również: A. Peplowski, *Wywiad polski na ZSRR 1921-1939*, Warszawa 1996; W. Włodarkiewicz, *Broń pancerna Armii Czerwonej w 1939 roku. Ocena Dowództwa Broni Pancernych Ministerstwa Spraw Wojskowych Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 2002; P. Skubisz, *Wojska pograniczne ZSRS na odcinku z Polską w świetle materiałów wywiadu II Rzeczypospolitej (1921-1939). Struktura i dyslokacja. Działalność wywiadowcza. Regulaminy służby*, Szczecin 2010; M. Kruszyński, *Wywiad polski na terenie ZSRR (1921-1939). Wybrane zagadnienia*, [w:] *Studia nad wywiadem i kontrwywiadem Polski w XX wieku. Tom I*. Praca zbior. pod red. W. Skóry, P. Skubisza, Szczecin 2012.
7. K. Paduszek *Kryzys działalności polskiego wywiadu wojskowego w Związku Sowieckim (1923-1924. Przyczyny i konsekwencje*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, (Warszawa) 2010, R.XI (LXII), Nr 2 (231); A. Krzak, *Czerwoni Ażefowie*, Warszawa 2010, idem, *Afera „MOCR - TRUST”*, [w:] *Wywiad i kontrwywiad wojskowy II RP. Z działalności Oddziału II SG WP. Tom II*. Praca zbior. pod red. T. Dubickiego, Łomianki 2012.

8. Następnie „specjalnych okręgów wojskowych” – vide choćby: *Краснознаменный Киевский. Очерки истории Краснознаменного Киевского Военного Округа (1919-1988)*. Издание 3-е, исправленное и дополненное. Коллективная работа под редакцией И. А. Герасимова, В. В. Осипова, В. А. Шарыгина, Киев 1989; Р. С. Иринархов, *Киевский Особый...*, Минск 2006.
9. Szerzej o wpływie kawalerii Armii Czerwonej na organizację kawalerii Wojska Polskiego vide choćby: W. Kucharski, *Kawaleria i broń pancerna w doktrynach wojennych 1918-1939*, Warszawa-Kraków 1984; A. Smoliński, *Organizacja kawalerii samodzielnej Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1921-1929*, „Klio”. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym, (Toruń) 2001, Nr 1; idem, *Organizacja kawalerii samodzielnej Wojska Polskiego w latach 1930-1939*, „Klio”, 2004, Nr 5; idem, *Organizacja wielkich jednostek kawalerii Armii Czerwonej oraz ich kadra dowódcza i polityczna w latach 1935-1936*, [w:] *Do szarży marsz, marsz... Studia z dziejów kawalerii*. Tom 2. Praca zbior. pod red. A. Smolińskiego, Toruń 2012.
10. Szerzej vide choćby: A. Smoliński, *Sytuacja wojskowa, ekonomiczna i społeczna na sowieckiej Ukrainie w latach 1921–1939 w ocenach Oddziału II polskiego Sztabu Głównego*, „Південний Архів”. Историчні Науки, Міністерство Освіти і Науки України, Херсонський Державний Університет, (Херсон), 2004, Випуск 16, s. 239-250; idem, *Sowiecka Ukraina w ocenach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego – lata 1921-1939*, „Nad Wisłą i Dnieprem”. Polska i Ukraina w Przestrzeni Europejskiej – Przeszłość i Teraźniejszość. Seria: Historia, Systemy Międzynarodowe i Globalny Rozwój, (Toruń-Kijów) 2003-2004, Nr 2-3, s. 175-196; idem, *Sowiecka Ukraina z lat 1921-1939 w dokumentach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego oraz próba oceny wartości poznawczej tych akt*, „Przegląd Wschodni”, (Warszawa) 2006, tom X, zeszyt 1 (37), s. 107-143; idem, *Akta Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego jako źródło do poznania dziejów sowieckiej Ukrainy z lat 1921-1939*, „Историчний Архів. Наукові студії”, (Миколаїв) 2012, випуск 8, s. 159-163; idem, *Problematyka gospodarki sowieckiej Ukrainy z lat 1921-1939 w świetle akt Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego...*, s. 118-129; idem, *Gospodarka sowieckiej Ukrainy z przelomu lat dwudziestych i trzydziestych w świetle akt Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego*, „Studia z Dziejów Wojskowości”, (Białystok) 2012, tom I, s. 257-287.
11. Szerzej vide choćby: Warszawa, Archiwum Akt Nowych (dalej cyt. AAN), Attachés Wojskowi RP 1918-1939, A/II/154. Rosja. Referat informacyjny z dnia 15 II 1921 r. – Biuro Ewidencyjne Oddziału II Sztabu Generalnego NDWP Nr Ew./5 7478/II; P. Starzeński, *Trzy lata z Beckiem*, Warszawa 1991; *General Waclaw Stachiewicz. Wierności dochować żołnierskiej. Przygotowania wojenne w Polsce 1935-1939 oraz kampania 1939 r. w relacjach i rozważaniach szefa Sztabu Głównego i szefa Sztabu Naczelnego Wodza*. Do druku przygotował M. Tarczyński, Warszawa 1998; *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej. Tom I. Kampania wrześniowa 1939. Część pierwsza. Polityczne i wojskowe położenie Polski przed wojną*, Londyn 1951; H. Walczak, *Sojusz z Rumunią w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918-1931*, Szczecin 2008.
12. Vide choćby: Warszawa, Centralne Archiwum Wojskowe (dalej cyt. CAW), Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.3028. I Kawaleryjski Polk Czerwonego Kozaczestwa – październik 1930 r.; ibidem, Dane wojskowe o ZSSR. Zeszyt XVI. Dyslokacja pokojowa armii. Część 1. Dyslokacja wielkich jednostek i obozy letnie, Oddział II Sztabu Generalnego L. 5748/II.Inf.Ros.T.O., Warszawa 1 I 1928 r.; ibidem, Dane wojskowe o ZSSR. Zeszyt XVI. Dyslokacja pokojowa armii. Część IV. Dyslokacja organów służb. Składy wojskowe, Oddział II Sztabu Generalnego L. 6632/II.Inf.Ros.T.O., Warszawa 3 III 1928 r.; Moskwa, Росийский государственный военный архив [(dalej cyt. РГВА) Центр хранения историко-документальных коллекции (dalej cyt. ЦХИДК)], Sztab Generalny Oddział II, 308.3.81. Meldunek Placówki 05 L. 44/3 z 8 V 1924 r.; ibidem, 308.4.28. Meldunek szefa Oddziału II Sztabu Generalnego z 21 III 1922 r.; ibidem, 308.4.41. Pismo Attaché Wojskowego przy Poselstwie RP w Tokio L. 27/25 z 30 VI 1925 r.; ibidem, Дислокация Красной Армии по данным до 1 VII 1924 г.
13. Vide choćby: CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.3169. Siły zbrojne ZSRR. Obsada personalna – skorowidz alfabetyczny. Stan na dzień 1 V 1936 r. – Oddział II Sztabu Głównego I. dz. 9694/II.R.T.O., Warszawa 21 V 1936 r. Ponadto vide także: A. Smoliński, *Organizacja wielkich jednostek kawalerii Armii Czerwonej oraz ich kadra dowódcza i polityczna w latach 1935-1936...*
14. Vide choćby: РГВА, Штаб РККА. Секретариаты, 7.1.75. Дислокация полевых войск РККА по данным на 10 XII 1921 г.; ibidem, 7.1.235. Краткая дислокация стрелковых и кавалерийских войск РККА на 1 I 1923 г.; РГВА, Штаб РККА. Оперативное Управление, 7.2.18. Справка – перечень дивизий и отдельных бригад РККА по состоянию на 1 IX 1921 г.; РГВА, Штаб РККА. Организационное управление, 7.6.113. Телеграмма Организационного управления Штаба РККА № 123954 за 21 IX 1921 г.; ibidem, Доклад – справка Начальника II Отделения Штаба РККА от 5 X 1921 г.; ibidem, 7.6.121. Протокол № 1 заседания 2-й Комиссии Съезда Командующих Округами от 5 II 1922 г.
15. CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.3061. Dane wojskowe o ZSSR. Manewry sowieckie w 1931 r. – Oddział II Sztabu Głównego L. 5851/II.tjn.Ros., Warszawa lipiec 1932 r. Ponadto vide również: ibidem, I.303.4.3010. Meldunek Attaché Wojskowego przy Poselstwie Polskim w Moskwie L. 806/tj. z 14 X 1930 r.; ibidem, I.303.4.3230. Manewry sowieckie 1937 r. – Oddział II Sztabu Głównego I. dz. 21096/II.R.T.O z ? marca 1939 r.; K. A. Мерецков, *На службе народу. Страницы воспоминаний*, Москва 1969; А. М. Василевский, *Дело всей жизни*, Москва 1974, a także: *50 лет вооружённых сил СССР...*; *Historia sztuki wojennej do roku 1939*. Praca zbior. pod red. P. A. Rotmistrowa, Warszawa 1967.

16. Szerzej na temat ich ówczesnej organizacji oraz dalszego rozwoju vide chociażby: S. Zaloga, *Berety z gwiazdami. Radzieckie wojska powietrznodesantowe*, Warszawa 2003; R. Kempa, *Piechota powietrzna. Narodziny i organizacja wojsk powietrzno-desantowych 1914-1939*, Białystok 2004.
17. Vide choćby: CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.3200. Die Wehrmacht Sowjet-Russlands Kriegsorganisation der grossen Einheiten (Heft I bis IV). September 1937 – Übersetzung aus dem Polnischen – Kriegsarchiv-Zweigstelle Danzig. Pewne ślady wykorzystania tych informacji widoczne są także w: F. Halder, *Dziennik wojenny. Codzienne zapisy szefa Sztabu Generalnego Wojsk Lądowych 1939-1942. Tom II. Od planów inwazji na Anglię do początków kampanii na Wschodzie (1.7.1940-21.6.1941)*, Warszawa 1973. Niestety Niemcy nie zawsze dawali wiarę odnajdywanym w tych analizach Oddziału II Sztabu Głównego wyliczeniom i prognozom dotyczącym poziomu realnego przyrostu sowieckich możliwości produkcyjnych w zakresie sprzętu wojskowego, głównie zaś przemysłów czołgowego i lotniczego. W efekcie tego w 1941 r. nie docenili siły oporu RKKa oraz jej możliwości mobilizacyjnych i skutecznej odbudowy potencjału bojowego – szerzej vide chociażby: W. Anders, *Klęska Hitlera w Rosji 1941-1945*, Londyn 1997; D. Stahel, *Operacja „Barbarossa”. Klęska Niemiec na Wschodzie*. Przełożył A. Czarnocki, Warszawa 2012.
18. CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.3085. ZSRR. Komunikat informacyjny z dn. 15.X.33 – Referat „Rosja” Oddziału II Sztabu Głównego l. dz. 6900/II.R.T.0.33 – Warszawa 16 X 1933 r.
19. Vide choćby: CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.835. Sytuacja wojskowa – analityczne opracowanie Oddziału II Sztabu Głównego z dnia 31 V 1936 r.; ibidem, I.303.4.3036. Meldunek Attaché Wojskowego przy Poselstwie Polskim w Moskwie L. 968/tj. z 25 IX 1931 r.; ibidem, Materiały o ZSRR na konferencję rozbrojeniową w Genewie w r. 1932 dostarczone przez Wydział III Oddziału II Sztabu Głównego; ibidem, Societe des Nations Genew 22 septembre 1932. Conference pour la reduction et la limitation des Armements Commission des Depenses de Defense Nationale. Comite Technique; ibidem, I.303.4.3037. Stany liczebne Czerwonej Armii.
20. Szerzej vide choćby: CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.2762. System terytorialny w Związku Republik Sowieckich – Oddział II Sztabu Gen. MSWojsk. Nr 11679/II.Inf.W., Warszawa 15 VII 1924 r.; ibidem, I.303.4.2786. Wojskowe przysposobienie mas pracujących w SSSR – Oddział II Sztabu Gen. MSWojsk. L. 19533/II.Inf./W., Warszawa październik 1924 r.
21. Vide choćby: CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.1863. Meldunek Jerzego Krajewskiego Nr 724/34 z 13 VI 1934 r.
22. CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.3038. Siły zbrojne ZSRR. Czołgi, Oddział II Sztabu Głównego l. dz. 6130/Inf.Ros., Warszawa 29 VII 1931 r. Vide także: ibidem, I.303.4.1854. Załącznik Nr 4 do meldunku wywiadowczego Nr 14/33 Ekspozytury Nr 5 Oddziału II Sztabu Głównego l. dz. 4021/II.T.O/33, Lwów 14 XII 1933 r. Potwierdzenie słuszności ówczesnych polskich obserwacji, poza częścią wcześniej cytowanych źródeł i opracowań, można znaleźć choćby następujących publikacjach: Г. К. Жуков, *Воспоминания и размышления. Том I*, Москва 1975; *Historia sztuki wojennej do roku 1939...*; J. Magnuski, M. Kołomijec. *Czerwony Blitzkrieg. Wrzesień 1939. Sowieckie wojska pancerne w Polsce*, Warszawa 1994; I. Drogowoz, *Czerwona nawałnica. Vol. I. Marsz ku wojnie*, Warszawa 2000; М. Н. Сви́рин, *Броня крепка. История советского танка 1919-1937*, Москва 2006.
23. CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.3085. ZSRR. Komunikat informacyjny z dn. 15.X.33 – Referat „Rosja” Oddziału II Sztabu Głównego l. dz. 6900/II.R.T.0.33 – Warszawa 16 X 1933 r. Szerzej na temat sowieckich pociągów pancernych, obok części wcześniej oraz niżej cytowanych dokumentów archiwalnych i literatury, vide także: ibidem, I.303.4.3233. ibidem, Broń pancerna w wojsku rosyjskim. Opracowano na podstawie materiałów Oddziału II Sztabu Głównego i studiów własnych – Dowództwo Broni Pancernych MSWojsk. l. dz. 3243/Tj.Ćwicz.Reg.,39, Warszawa czerwiec 1939 r.; И. Г. Дрого́воз, *Крепости на колесах. История бронероездов*, Минск 2002; М. Ко́ломйе́ц, *Сowieckie pociągi pancerne. Tom 1. 1930-1941*, Warszawa 2006; М. В. Коло́миец, *Бронепоезда Великой Отечественной. «Сухопутные броненосцы» Красной Армии*, Москва 2010.
24. CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.3085. ZSRR. Komunikat informacyjny z dn. 15.X.33 – Referat „Rosja” Oddziału II Sztabu Głównego l. dz. 6900/II.R.T.0.33 – Warszawa 16 X 1933 r. Oprócz części wcześniej cytowanej literatury na temat ówczesnego sprzętu pancernego Armii Czerwonej szerzej vide choćby: М. Ба́рятинский, А. Фе́гингер, *Первый танк страны Советов*, „Моделист Конструктор”, (Москва) 1987, № 10; В. С. Возню́к, П. Н. Шапов, *Бронетанковая техника*, Москва 1987; М. Сви́рин, А. Беску́рников, *Первые советские танки*, Москва 1995; А. В. Карпенко, *Обзорение отечественной бронетанковой техники (1905-1995 гг.)*, Санкт-Петербург 1996; *Без тайны и секретов. Очерк 60-летней истории танкового конструкторского бюро на Кировском Заводе в Санкт-Петербурге*. Коллективная работа под редакцией Н. С. Попова, Санкт-Петербург 1997; J. Ledwoch, *Czołgi VT*, Warszawa 1998; idem, *T-26. Vol. II*, Warszawa 2003; А. Г. Соля́нкин, М. В. Павло́в, И. В. Павло́в, И. Г. Желто́в, *Отечественные бронированные машины. XX век. Том I. Отечественные бронированные машины 1905-1941*, Москва 2002; С. А. Костю́ченко, *Как создавалась танковая мощь Советского Союза. Книга I*, Москва – Санкт-Петербург 2004; М. Ко́ломйе́ц, I. Moszczański, *T-28, T-29*, Warszawa 2002; idem, *T-35, SMK/T-100*, Warszawa 2002; М. Ко́ломйе́ц, М. Сви́рин, *T-26. Vol. I*, Warszawa 2003; idem, *T-26. Vol. III*, Warszawa 2004; М. Ко́ломйе́ц, *T-37, T-38, T-40*, Warszawa 2004; М. Ко́ломец, *Сowieckie samochody pancerne. Tom 1. BA-27, BAI, BA-3, BA-6, BA-10, BA-11*, Warszawa 2005; idem, *Сowieckie samochody pancerne. Tom 2*, Warszawa 2006; М. И. Сви́рин, *Броневой щит Сталина. История*

- советского танка 1937-1943, Москва 2006; М. В. Коломиец, *Броня на колесах. История советского броневедомства 1925-1945*, Москва 2007; idem, *Бронемашины Сталина 1925-1945*, Москва 2010.
25. Vide choćby: CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.3062. Наставление механизированных и моторизованных войск РККА. Танк БТ. Материальная часть, вождение, уход, Правление Механизации и Моторизации РККА, Москва 1932 – fotokopia kompletnej instrukcji zdobytej przez Oddział II Sztabu Głównego w połowie lat 30-tych; ibidem, I.303.4.3125. Siły zbrojne ZSRR. Album sprzętu uzbrojenia i wyposażenia technicznego RKKK. Tom I – Oddział II Sztabu Głównego l. dz. 6700/II.R.T.O., Warszawa 1934; ibidem I.303.4.3233. Broń pancerna w wojsku rosyjskim. Opracowano na podstawie materiałów Oddziału II Sztabu Głównego i studiów własnych – Dowództwo Broni Pancernych MSWojsk. l. dz. 3243/Tj.Ćwicz. Reg., 39, Warszawa czerwiec 1939 r.
26. Szerzej vide chociażby: R. Majzner, *Wojna domowa w Hiszpanii 1936-1939 w obserwacjach i analizach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego*, Radomsko 2012.
27. S. Kopański, *Moja służba w Wojsku Polskim 1917-1939*, Londyn 1965, s. 245. Ponadto, obok części wcześniej cytowanych źródeł i literatury, vide również: F. Skibiński, *Pierwsza Pancerna*, Warszawa 1979; idem, *Wojska pancerne w II wojnie światowej*, Warszawa 1982; S. Maczek, *Od podwoły do czołga. Wspomnienia wojenne 1918-1945*, Londyn 1984; M. W. Żebrowski, *Zarys historii polskiej broni pancerniej 1918-1947*, Londyn 1971; J. Majka, *10 Brygada Kawalerii (Zmotoryzowanej) marzec 1937 – 14 sierpnia 1939 r.*, „Mars”. Problematyka i Historia Wojskowości. Studia i Materiały, (Warszawa-Londyn) 2000, tom 8; idem, *Brygada motorowa płk. Maczka. 10 Brygada Kawalerii 1937-1939*, Rzeszów 2004.
28. Obszerniej, obok części wcześniej cytowanych źródeł i literatury, vide również: CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.3125. Siły zbrojne ZSRR. Album sprzętu uzbrojenia i wyposażenia technicznego RKKK. Tom I – Oddział II Sztabu Głównego l. dz. 6700/II.R.T.O., Warszawa 1934; ibidem, I.303.4.3188. Siły zbrojne ZSRR. Organizacja wojenna wielkich jednostek. Zeszyt V. Organizacja wojenna wielkich jednostek lotnictwa – Oddział II Sztabu Głównego l. dz. 11610/II.R.T.O., Warszawa wrzesień 1937 r.; ibidem, I.330.4.3213. Zestawienie zmian O. de B. i dyslokacji RKKK za okres od 1 VII 1937 do 1 VI 1938 r. – załącznik Nr 1 do Komunikatu wojskowego Nr 1. Szerzej na temat ówczesnego sowieckiego sprzętu lotniczego oraz jego bazy produkcyjnej vide choćby: T. J. Kowalski, *Samolot myśliwski I-16*, Warszawa 1977; idem, *Samolot myśliwski I-153*, Warszawa 1983; K. Cieślak, *Samolot bombowy SB-2*, Warszawa 1980; B. Kempski, *Samolot szkolno-treningowy UT-2*, Warszawa 1986; idem, *Samolot bombowy DB-3/IL-4*, Warszawa 2006; W. Szewczyk, *Samoloty, z którymi walczyli Polacy*, Warszawa 1997; M. A. Maslov, *Polikarpow R-5/R-Z*, Warszawa 2004; idem, *Polikarpow I-153*, Warszawa 2005; M. Ю. Мухин, *Авиационная промышленность СССР в 1921-1941 годах*, Москва 2006.
29. Szerzej vide chociażby: J. Zajac, *Dwie wojny. Mój udział w wojnie o niepodległość i w obronie powietrznej Polski*, Londyn 1964; E. Malak, *Prototypy samolotów bojowych. Polska 1936-1939*, Wrocław 1990; idem, *Prototypy samolotów bojowych i zakłady lotnicze. Polska 1930-1939*, Warszawa 2011; M. W. Majewski, *Samoloty i Zakłady Lotnicze II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2006; H. Mordawski, *Polskie lotnictwo wojskowe 1920-1939. Od tryumfu do tragedii*, Wrocław – bez roku wydania; T. Pawłowski, *Lotnictwo lat 30. XX wieku w Polsce i na świecie*, Warszawa 2011.
30. *Краснознаменный Туркестанский*. Коллективная работа под общей редакцией С. Е. Белоножки, Москва 1976.
31. Szerzej na ten temat vide choćby: E. Дриг, *Механизированные корпуса РККА в бою. История автоброневых войск Красной Армии в 1940-1941 годах*, Москва 2005, s. 9-10.
32. Szerzej vide chociażby: A. Smoliński, *Organizacja kawalerii samodzielnej Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1921-1929...*; idem, *Organizacja kawalerii samodzielnej Wojska Polskiego w latach 1930-1939...*; idem, *Organizacja wielkich jednostek kawalerii Armii Czerwonej oraz ich kadra dowódcza i polityczna w latach 1935-1936...*
33. Vide choćby: CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.3028. 1 Кавалерийский Полк Червоного Козачества – 1930 г.; РГВА (ЦХИДК), Штаб Generalny Oddział II, 308.4.41. Дислокация Красной Армии по данным до 1 VII 1925 г.; Київ, Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (dalej cyt. ЦДАВОВУУ), Штаб частин особливого призначення Київського військового округу, 4597.1.10. Перечень войсковых учреждений и частей входящих в состав округа по данным на 1 I 1921 г.
34. Vide choćby: CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.2912. Annexes a la conference des deuxiemes bureaux des Etats Majors Generaux Roumain et Polonais a Varsovie – 1926 r.
35. A. Smoliński, *Organizacja wielkich jednostek kawalerii Armii Czerwonej oraz ich kadra dowódcza i polityczna w latach 1935-1936...*
36. A. Smoliński, *Zarys dziejów I Armii Konnej (1919-1923)*, Grajewo 2003, idem, *Zarys organizacji I Armii Konnej Siemiona Budionnego (1919-1923)*, [w:] *Kawaleria przeciwników i sojuszników Wojska Polskiego w latach 1918-1921*. Praca zbior. pod red. A. Smolińskiego, Toruń 2003; idem, *1 Armia Konna podczas walk na polskim tetrze działań wojennych w 1920 roku. Organizacja, uzbrojenie, wyposażenie oraz wartość bojowa*, Toruń 2008.
37. *Ордена Ленина Московский Военный Округ*. Издание 2-е, исправленное и дополненное. Коллективная работа, Москва 1977.
38. Szerzej vide choćby: CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.2762. Opracowanie Oddziału II Sztabu Generalnego MSWojsk. Nr 8404/II.Inf.W. z 18 V 1924 r.

39. О рзeczywistych umiejętnościach wojskowych i fachowości tego bohatera rosyjskiej wojny domowej oraz późniejszego marszałka obszerniej vide chociażby: А. А. Брусилов, *Мои воспоминания*, Москва 2001; Б. В. Соколов, *Будённый. Красный Мюрат*, Москва 2007.
40. Szerzej vide choćby: A. Smoliński, *Kariera wojskowa i polityczna wybranych przedstawicieli kadry dowódczej i politycznej 1 Armii Konnej w czasie trwania oraz po zakończeniu wojny domowej w Rosji. Próba portretu zbiorowego*, „Limes”. Studia i Materiały z Dziejów Europy Środkowo-Wschodniej, (Rzeszów) 2008, Nr 1; idem, *Kariera wojskowa i polityczna wybranych przedstawicieli kadry dowódczej i politycznej 1 Armii Konnej w latach 1918-1939*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, (Warszawa) 2010, R.XI (LXII), Nr 3 (232).
41. Szerzej vide choćby: R. Szubański, *Plan operacyjny „Wschód”*, Warszawa 1994 (drugie wydanie – Warszawa 2010).

Рецензенти: Сінкевич Є. Г, д.і.н., проф.;
Srogosz Tadeusz, dr hab., prof.

© Smoliński Aleksander, 2014

Дата надходження статті до редколегії 02.08.2013 р.